

Grammatika ei saa kunagi valmis

Helle Metslang

Helsingi ülikooli eesti keele ja kultuuri professor

Tallinna ülikooli eesti keele professor

Iseseisvast sõnast abisõnaks, abisõnast käändelõpuks ...

Kodus oled või? Mina vä? Tuled vä? Küllap on sellised küsimused mõnelgi meist kõrva riivanud. Ei vaevuta tänapäeval enam korralikku *kas*-küsimust moodustama, ja vähe sellest, ei viitsita sageli *või*-sõnakestki korralikult välja ütelda.

Eks seda üldrahvalikku väljaütlemislohakust on olnud kõigil aegadel. Ühelt poolt on keele ajaloos muutunud sõnakujud, ilma et sõnade roll keeles muutuks, teiselt poolt aga võivad välised muutumised olla vaid kaasnähtuseks vormide staatuse muutumisele. XVI–XVII sajandi kirjakeel annab tunnistust, kuidas kaassõna *kaas* (nagu tänapäeva soome keeles *kanssa*) jäi järjest lühemaks, kasvas kokku eelneva nimisõnaga ja muutus käändelõpuks *-ga*. Sellest annavad tunnistust niisugused näited nagu VI sajandist *Ißantswka* (issand su kaas) Kullamaa käsikirjas, VII sajandist *Sannade kaks* (sõnade kaas) Georg Mülleri jutlustest ja *herje kaa* (härja kaa) Heinrich Gösekeni grammatikas.

Muutuseahelas on siis näiteks selliseid vorme: *isa kaas – isa kaa – isaga*. Tänapäeva keeles on meil selle tulemusena olemas kaasaütlev kääne, millega väljendame nii kaaslast (*jalutab isaga*), vahendit (*lõikab noaga, sõidab jalgrattaga*) kui ka näiteks tegevuse viisi (*tulen rõõmuga*). Soome keeleski, eriti Eestile lähemas Lõuna-Soomes kipub kaassõnaühend nagu *isän kanssa* kõnekeeles kokku kasvama kujule *isänkaa*. *kaa*-osise edasisest sulandumisest annab tunnistust see, et esineb ka kuju *isänkää* – see on juba üks terviklik sõnavorm, mida läbib soome keelele omane vokaalharmonia.

Uus kääne pole aga olnud ainus sõna *kaas* kokkukuivamise tulemus: samast allikast on pärit veel rõhumäärsõna *ka* ja meie õige ja

hea küsisõna *kas*. (Et *ka*-sõna võib aidata küsimust vormida, näeme näiteks küsimusest *Usud ka?*) Keeleajaloo uurija Paul Alvre on näidanud, et sõna *kaas* täitis vanas kirjakeeles algul kõiki kolme ülesannet¹, nt *Meye peame syn kaas motlema* ('meie peame siin ka mõtlema', G. Müller), *Kahs sinna ollet Christus se Jummal Poick?* ('Kas sina oled Kristus, see Jumala poeg?', J. Rossihnius VII sajandist). Ajapikku hargnes siit kolm eri kujuga ja funktsiooniga keelendit: *-ga*, *ka* ja *kas*.

Ajas veel tagasi vaadates leiame, et eesti varasem *kaas* ja soome praegune *kanssa* on omakorda kujunenud varasema nimisõna *kansa* ('inimesed, seltskond, kaaslased', soome keeles praegugi olemas tähenduses 'rahvas') kuhu-tähendusega käändevormist *kansak*.² Võime siis oletada sellist muutumisahelat: *isan kansak* 'isa seltskonda' > *isa(n) kaasa* > *isa kaas* > *isa kaa* > *isaga*.

Grammatiseerumine toob keelde uusi grammatikavahendeid

Mida neist kahest näitest, küsisõnast ja kaasaütlevast käändest, näha on? Näeme siin grammatikavahendite kujunemist. Käändelõpp (*-ga*) on pärit kaassõnast (*kaas*), kaassõna omakorda nimisõnavormist. Küsisõna võib tulla mäarsõnast (*kas*) või teisest grammatilist rolli täitvast sõnast, sidesõnast (*vä ~ vői*). Uus grammatikavahend võib tulla olemasoleva kõrvale (praegune *vä* olemasoleva küsisõna *kas* kõrvale, mõnisada aastat tagasi *kas* selleaegse küsisõna *es* kõrvale), võib aga tulla üsnagi tühjale kohale, nagu arvatavasti kaasaütlev käände, sest ammuhest *ne*-lõpulisest komitatiivist vanas kirjakeeles tähelepanekuid ei leidu.

Ühelt poolt on siin keele ajalooline kujunemine, teiselt poolt teeb igal ajal ajalugu ka selle aja keel. Vormid *kaas* – *kaa* – *-ga* sajanditetaguses keeles ei saanud olla kasutuses järjestikku (nii et mingi aeg öeldi *isa kaas*, seejärel mindi päevapealt üle kujule *isa kaa* ja ükskord hiljem kujule *isaga*), vaid kokkukasvamine, käändevormiks muutumine ja kasutusvõimaluste laienemine toimusid järk-järgult, järgmine kasutus kujunes tasapisi eelmise kõrval. Nii ka praegu sõna *vői* kasutus küsisõnana on välja kasvanud ta kasutusest sidesõnana (*Tuled vői?* on sisult enam-vähem sama mis *Tuled vői ei?*), mõlemad on käibel.

Neis näidetes ilmneb grammatika kujunemise reeglipärane protsess, mida nimetatakse **grammatiseerumiseks** (kasutatakse ka termi-

Urmas Nemvaltsi illustratsioon

nit *grammatikalisatsioon*). Grammatika kujunemise üldistav uurimine *grammatiseerumisteooria* mõistestikus on saanud üheks keeleteaduse huvikeskmeks XX sajandi lõpu poole, toetub see aga pikale keeleajaloo uurimise traditsioonile võrdlev-ajaloolise keeleteaduse ja keeletüpoloogia raames.

Grammatika kujunemise seaduspärasusi on otsitud ammu, juba näiteks XIV sajandi Hiina keeleteaduses. Ajaloolise keeleteaduse arenguga XIX–XX sajandil kaasnes muutuste seaduspärasuste otsimine, keeletüpoloogia pürgis kõige muu hulgas kokku võtma ka keelemuutuste üldisi reeglipärasusi. Termin *grammatiseerumine* (prantsuse keeles *grammaticalisation*) võttis kasutusele 1912. aastal prantsuse lingvist **Antoine Meillet** oma töös „Grammatiliste vormide kujunemine” („L'évolution des formes grammaticales”). Kuni 1970. aastate ni nägi keeleteadus grammatiseerumises keele ajaloolise arengu analüüsi vahendit. 1970. aastail vaatenurk avarus ja hakati vaatlema ka keeles samaaegselt ilmnevaid grammatiseerumisnähtusi.

Grammatiseerumine on siis sõna või vormi suundumine mingit grammatilist funktsiooni täitma. Paralleelselt – kuigi mitte alati samal ajal – kulgeb mitu muutust: struktuuriomadused mõtestatakse ümber (toimub reanalüüs), tähendus nihkub ja muutub abstraktsemaks, keelendi kuju redutseerub. Kõik need muutused saavad teoks, kui uus mõtestus rahva seas laialt levib, ja levida saab ta siis, kui kulgeb loomulikku grammatikaliseerumisrada.

Kaasaütleva kujunemise käigus toimunud **reanalüüs** seisnes kaasõna tõlgendamises käändelõpuna. Tähendusnihete kohta on ühes grammatiseerumisteooria põhiesitustest, B. Heine, U. Claudi ja F. Hünemeyeri raamatus „Grammaticalization. A conceptual framework”³ välja pakutud tähenduspiirkondade järjestus, mida mööda vasakult paremale tähendusnihted sageli kulgevad:

ISIK > OBJEKT > TEGEVUS > RUUM > AEG > KVALITEET

Näiteks kaasaütleva funktsioonide lisandumine oleks selle loogika põhjal kaasnevalt isikult (*jalutab lapsega*) kaasnevale objektile (*käib keepiga, joonistab pliiatsiga, sõidab rongiga*) ja sealt edasi kaasnevale tegevusele (*räägib valju häälega*). Vormi reduktsioon seisneb aga lühenemises (*kaas – kaa – -ga*).

Miks tasub grammatika kujunemise põhimõtteid tunda

Grammatiseerumine algab tähenduse ja funktsiooni nihkumisest, mis toob kaasa kasutusviiside muutumise. Teinekord mõtestub ümber sõnaühend, iseseisev sõna muutub abisõnaks, sõna kuju jääb ikka samaks. Väga palju on eesti keeles näiteks **nimisõnadest kujunenud kaassõnu**, ja kaassõnade kujunemine käib tänapäevalgi.

Võtame näiteks sõnavormi *käes*. Kui ta toimib nimisõnana, saab talle lisada täiendi: *kriit on minu paremas käes*. Samas esineb ta ka kaassõnana, näiteks *Puu paindub tormi käes; Päikese käes on liiga palav; Esimehe käes on suur võim; Minu võtmed on venna käes*. Neil juhtudel täiendit lisada ei saa (*tormi hirmsas käes?*), konkreetsest käe tähendusest enam juttu ei ole, kaassõnaga tähistatakse valdust, jõudu, võimu – needsamad üldinimlikud metafoorid, mis ka nimisõnana kasutatava *käe* puhul toimivad (väljendites nagu *töötab kellegi käe all, kellegi käsi on mängus*).

Reanalüüs, struktuuri ümbermõtestus, seisneb struktuuri 'täiend + nimisõna' (*venna + käes*) käsitamises struktuurina 'nimisõna + kaasõna': *käes* pole enam sõna *käsi* seesütlev, üks sõna *käsi* paljudest käändevormidest, vormirida *venna käsi : venna käe : venna kätt* jne ei puutu enam üldse asjasse. Sõna *käes* on muutunud valdust, võimu jne märkivaks grammatiliseks sõnaks, mis saab kuuluda oma vormiritta (*jäi venna*) *kätte* : (*on venna*) *käes* : (*sain venna*) *käest*. Abisõna tähendus on palju abstraktsem kui algne käe tähendus, ja kasutusvõimalused vastavalt laiemad: lisaks inimest märkivatele nimisõna-

dele seostuvad kaassõnaga *käes* ka näiteks loodusjõude, olukordi märkivad sõnad (*tormi käes, rõõmu käes*).

Nimisõnaline päritolu paistab läbi kaassõnadest, nagu *peale* : *peal* : *pealt*, *kõrvale* : *kõrval* : *kõrvalt*, *juurde* : *juures* : *juurest*, *äärde* : *ääres* : *äärest*. Kaassõnastumas on näiteks *abil*, *soovil*, *ajal*, *ajaks*, *väitel*, *sõnul*.

Kaassõnade allikaks võivad olla ka käändelised verbivormid, näiteks *vaatamata*, *hoolimata*, *alates*, *võrreldes*. Lauses nagu *Vaatamata tormile / hoolimata tormist jõudis laev õigel ajal kohale* pole neil sõnadel midagi tegemist verbidega *vaatama* ja *hoolima*, vrd näiteks lauses *Kellestki hoolimata trügis Tõnu elus edasi*. Viimasel juhul on *kellestki hoolimata* lauselühend, saame järeldada, et Tõnu ei hoolinud kellestki, aga *laeva*-lauselühend ei paista mingit mittevaatajat ega mittehoelijat. Mõnedel vahepealsetel juhtudel (nt *Linnuliha ja kokakoola on seni vaid kääbused, võrreldes hullu lehma skandaaliga 1996. aastal* – E. Uuspõllu näide⁴) tekitab pooleliolev grammatiseerumisprotsess komaprobleemi: kaassõnaühendit pole mingit põhjust koma eraldada, lauselühendit aga vahel küll.

Eri keeltes näeb grammatika kujunemises ühisjooni

Grammatika kujunemise teedes on eri keeltes mõndagi ühist.

Küsipartikli puhul tõlgendub valikuvõimalusi pakkuv sidesõna valikut küsivaks küsisõnaks, vorm kaldub lühenema ja ebamäärastuma, on kujusid nagu *võ*, *väh*, *võih*, *võe*.⁵ Täendusnihe 'või' > 'üldküsimuse tähis' on tuttav muudestki keeltest, lähemast ümbrusest on sellist päritolu läti *vai* ja vene *ли* (< *ли*), samuti liivi, leedu, valgevene, ukraina küsipartiklid.⁶

Üks praegu eesti keeles juurdunud konstruktsioon on progressiiv ehk kestev olevik: *Võimukriis on vajutamas pitsarit; Silja Line'i vastu on huvi tundmas ka kauged investorid; Et hästi silma paista, on Tallinn jätkamas Euroopa pidutsemislinnade pikka rida*.⁷ *mas*-vorm oma lähtetähduses väljendab tegevuskohta, vastates küsimusele *kus?* (nagu *Mari on söömas*), progressiivimõtestusega toimub täendusnihe, ei märgita enam kohta, vaid parasjagu toimuvat tegevust. Sama toimub soome keeles, nt *Tunti on alkamassa*. Ka inglise keele kestev oleviku nagu *is writing* vorm on pärit tegevusnimega kohaväljendist (nagu *is at writing*). Samalaadne kohatähdusega konstruktsioonil põhinev progressiiv on kujunemas ka saksa ja hollandi keeles.

Sarnased grammatiseerumisteed kujunevad ühelt poolt keelte loomuliku loogika baasil, nagu ilmselt määrava artikli kujunemine sõnast tähendusega 'see' ja umbmäärase artikli kujunemine 'ühe' põhjal. Sellist kasutust leidub ka eesti keeles, nt *Mulle see maaelu päris meeldib; Üks mees tuleb siiapoole*.⁸ Teiselt poolt võidakse naaberkeelte ja muude kontaktkeelte malle ka üle võtta. Areaaltüpoloogilistes uurimustes ilmnevad sageli piirkonnad, kus üht või teist võtet on eelistatud, nii näiteks väljendatakse Euroopa põhjaosa keeltes (rootsi, norra, taani, soome keel) tulevikku tulemist tähistava abiverbiga, nagu rootsi *komma* või soome *tulla*, lääneosas (inglise, prantsuse, hispaania, portugali keel) minemist tähistava verbiga, nagu inglise tarind *is going to*.⁹

Eesti keele *saama*-konstruktsioon (*Sul saab seal huvitav olema*) sarnaneb saksa *werden*-futuurumiga ja ongi selle eeskujul vanasse kirjakeelde toodud. Samas aga pole tal eesti keeles õiget tuge, ja sellisena on ta näide sellest, et keelevahend, mis pole kujunenud loomuliku grammatiseerumise teel, ei saa hästi juuri alla. Eesti keeles väljendatakse tulevikku ka verbiga *hakkama* (*Kuupilet hakkab maksma sada krooni*). Oma tavalises tähenduses väljendab *hakkama*-tarind algust (*Kell hakkas helisema*), kuid tähendusnihe algavast tegevusest tulevikus jätkuvaks tegevuseks on loomulik ja seda esineb ka sugulaskeeltes.¹⁰

Andmeid grammatiseerumisnihete kohta keeltes on kogunenud nii palju, et nende põhjal on koostatud grammatiseerumisleksikon¹¹, kus on loetletud kõikvõimalikud lähte- ja tulemkategooriad, mis milleks ja mis millest grammatiseerub. Lisaks tuttavamatele leiame siit päris huvitavaid ülekandeid. Nii võib deminutiivsust väljendav liide pärineda last tähistavast nimisõnast, nt eve keeles (Nigeri-Kongo keeli) *ví* 'laps', *ńútsu* 'mees', *ńútsuví* 'poiss'; omamist väljendava genitiivi funktsiooni täita sõna tähendusega 'kodus', nt ngiti keeles (Niiluse-Sahara keeli) *bhá* 'kodus', *kamà* 'pealik', *dza* 'maja', *kamà bhá dza* 'pealiku maja'.¹²

Grammatiseerumine on põnev uurimismaterjal. Keel ei püsi, kogu aeg toimuvad mingid vaiksed muutused, mõned nähtused ei mahu liigitamisel lahtritesse ja kasutamisel õigekeelsusnormingutesse – sageli aitab probleeme mõista grammatiseerumisnähtuste äratundmine. Eesti keele grammatiseerumisuuringud on hoogu saanud viimasel aastakümnel, põhilistest uurimisteedest leidub ülevaade Helle Metslangi artiklis „Grammatikalisatsiooniteooria eesti keele taustal”¹³.

Aga lohakas keelepruuk võib anda tunnistust keeleprotsesside süvahoovustest, mida me *vä*'tajad tahes-tahtmata kaasa teeme. Grammatiseerumine saab sageli alguse argisest kõnekeelest. Mis ja millal sealt korrektse kirjakeele pruuki jõuab, on hoopis teine teema.

¹ P. Alvre, Zur Herkunft der Wörter *kas* und *taps* in der estnischen Sprache. – Soviet Finno-Ugric Studies XIX, 1983, lk 81–89.

² H. Rätsep, Eesti keele ajalooline morfoloogia II. Tartu Riiklik Ülikool, 1979.

³ B. Heine, U. Claudi, F. Hünemeyer, Grammaticalization. A conceptual framework. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1991, lk 160.

⁴ E. Uuspõld, *des-* ja *mata-*vormide kaassõnastumine ja eesti komareeglid. – Keele kannul. Pühendusteos Mati Ereli 60. sünnipäevaks 12. märtsil 2001. Koostanud ja toimetanud R. Kasik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 17. Tartu, 2001, lk 312.

⁵ L. Lindström, Grammaticalization of *või/vä* questions in Estonian. – Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 2. Papers in Estonian Cognitive Linguistics. Tartu, 2001, lk 92.

⁶ B. Heine, T. Kuteva, Language contact and grammatical change. (Cambridge approaches to language contact.) Cambridge University Press, 2005, lk 208.

⁷ Vt M. Makko, Tulevikku pole, minevik tõmbub koomale, olevik tasapisi laieneb. – Eesti Päevaleht 08.10.2005.

⁸ Vt R. Pajusalu, Is there an article in (spoken) Estonian? – Estonian: Typological Studies II. Ed. by M. Ereli. (Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 8.) Tartu, 1997, lk 146–177.

⁹ Ö. Dahl, The grammar of future time reference in European languages. – Tense and aspect in the languages of Europe. Ed. by Ö. Dahl. (Empirical approaches to language typology. EUROTYP 20-6. Ed. by G. Bossoms, B. Comrie.) Berlin: Mouton de Gruyter, 2000, lk 309–328.

¹⁰ H. Metslang, Eesti ja soome – futuurumita keeled? – Keel ja Kirjandus 1994, nr 9, lk 534–547; nr 10, lk 603–616; H. Metslang, *Saama*-tulevik. – Oma Keel 2003, nr 2, lk 34–39.

¹¹ B. Heine, T. Kuteva, World lexicon of grammaticalization. Cambridge University Press, 2002.

¹² B. Heine, T. Kuteva, World lexicon of grammaticalization, lk 65, 175.

¹³ H. Metslang, Grammatikalisatsiooniteooriast eesti keele taustal. – Teoreetiline keeleteadus Eestis. Toimetanud R. Pajusalu, I. Tragel, T. Hennoste, H. Õim. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4. Tartu, 2002, lk 164–178.